International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

ऑपरेशन सिंदूर’नंतर भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणात झालेले परिवर्तन - सामरिक परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. राहुल दिलीप पाटील
जयहिंद एज्युकेशन सोसायटी चे
झेड. बी. पाटील महाविद्यालय, धुले (महाराष्ट्र - भारत)

सारांश: दहशतवाद हे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील दीर्घकालीन आव्हान असून, सीमापार दहशतवादामुळे भारत-पाकिस्तान संबंध आणि दक्षिण आशियातील सामरिक स्थैर्य सातत्याने प्रभावित झाले आहे. 22 एप्रिल 2025 रोजी पहलगाम येथे झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यानंतर भारताने 7 मे 2025 रोजी ‘ऑपरेशन सिंदूर’ राबविले. या कारवाईनंतर भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणातील प्रतिबंध, प्रत्युत्तर, सामरिक प्रतिरोध आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या स्वरूपासंबंधी महत्त्वाचे प्रश्न निर्माण झाले.

प्रस्तुत संशोधन लेखात ऑपरेशन सिंदूरच्या पार्श्वभूमीवर भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणातील सातत्य आणि परिवर्तन यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः मर्यादित लष्करी प्रत्युत्तराची संकल्पना, अण्वस्त्रांच्या पार्श्वभूमीवरील संघर्षनियंत्रण, बहुआयामी सुरक्षाव्यवस्था, संरक्षण तंत्रज्ञान, राजनैतिक दबाव आणि प्रादेशिक स्थैर्य यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि तुलनात्मक संशोधनपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, भारत सरकारची अधिकृत निवेदने, संरक्षणविषयक अहवाल आणि स्वतंत्र सामरिक अभ्याससंस्थांच्या विश्लेषणांचा आधार घेतला आहे. उपलब्ध पुराव्यांवरून असे दिसून येते की, ऑपरेशन सिंदूरनंतर भारत सरकारने दहशतवादी हल्ल्यांना मर्यादित परंतु प्रत्यक्ष लष्करी प्रत्युत्तर देण्याच्या धोरणाला अधिक स्पष्ट राजकीय स्वरूप दिले. त्याचवेळी मे 2025 मधील संघर्षाने लष्करी प्रत्युत्तराचे संभाव्य परिणाम, गैरसमजांमधून निर्माण होणारा संघर्षविस्तार आणि दहशतवादविरोधी कारवाईच्या दीर्घकालीन परिणामकारकतेविषयी प्रश्न उपस्थित केले. त्यामुळे या धोरणातील परिवर्तन समजून घेताना लष्करी क्षमता, राजनैतिक व्यवस्थापन आणि प्रादेशिक सुरक्षेचा एकत्रित विचार आवश्यक ठरतो.

मुख्य शब्द: ऑपरेशन सिंदूर, भारताचे दहशतवादविरोधी धोरण, राष्ट्रीय सुरक्षा, सामरिक प्रतिरोध, सीमापार दहशतवाद, भारत-पाकिस्तान संबंध, संघर्षनियंत्रण, संरक्षण तंत्रज्ञान.

प्रस्तावना: आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणात दहशतवादाचे स्वरूप पारंपरिक युद्धापेक्षा भिन्न आहे. दहशतवादी संघटना, त्यांना मिळणारा कथित राज्यपुरस्कृत पाठिंबा, अप्रत्यक्ष युद्धपद्धती आणि प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर यांमुळे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संकल्पनेचा विस्तार झाला आहे. दक्षिण आशियात भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्ष, काश्मीर प्रश्न आणि दोन्ही देशांची अण्वस्त्रक्षमता यांमुळे दहशतवादी घटनांना मिळणाऱ्या प्रत्युत्तराचे सामरिक महत्त्व वाढते. भारताने यापूर्वी दहशतवादी हल्ल्यांना राजनैतिक दबाव, अंतर्गत सुरक्षाव्यवस्था आणि प्रसंगी सीमापार लष्करी कारवाईद्वारे प्रतिसाद दिला आहे. 2016 मधील सर्जिकल स्ट्राइक आणि 2019 मधील बालाकोट हवाई कारवाई या धोरणाच्या विकासातील महत्त्वाच्या घटना होत्या. तथापि, मे 2025 मधील ऑपरेशन सिंदूरचे स्वरूप आणि त्यानंतर उद्भवलेला लष्करी संघर्ष यांमुळे भारताच्या प्रत्युत्तराच्या व्याप्तीबाबत नव्याने चर्चा सुरू झाली.

International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

ऑपरेशन सिंदूरकडे केवळ एका दहशतवादी हल्ल्याला दिलेले प्रत्युत्तर म्हणून पाहणे पुरेसे नाही. भारत सरकारने त्यानंतर मांडलेल्या धोरणात्मक भूमिकेचा, भारत-पाकिस्तान संबंधांवरील परिणामांचा आणि अण्वस्त्रधारी देशांमधील मर्यादित संघर्षाच्या शक्यतांचा स्वतंत्र अभ्यास आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखात एप्रिल 2025 पासून सप्टेंबर 2026 पर्यंत उपलब्ध सार्वजनिक माहितीचा आधार घेऊन या परिवर्तनाचे स्वरूप, व्याप्ती आणि मर्यादा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

1. ऑपरेशन सिंदूरची पार्श्वभूमी आणि भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणाची उत्क्रांती: भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणाच्या उत्क्रांतीचा विचार करताना 2001 मधील संसदेवरील हल्ला, 2008 मधील मुंबईवरील दहशतवादी हल्ले, 2016 मधील उरी हल्ल्यानंतरची सर्जिकल स्ट्राइक आणि 2019 मधील बालाकोट हवाई कारवाई या घटनांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. या घटनांनंतरच्या भारतीय प्रतिसादातून राजनैतिक उपाययोजनांबरोबर मर्यादित लष्करी कारवाईला वाढते स्थान मिळाल्याचे दिसते. तथापि, प्रत्येक कारवाईची उद्दिष्टे, भौगोलिक व्याप्ती आणि आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती भिन्न होती.

22 एप्रिल 2025 रोजी जम्मू-काश्मीरमधील पहलगाम येथे झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यात 25 भारतीय आणि एका नेपाळी नागरिकाचा मृत्यू झाला. या घटनेच्या पार्श्वभूमीवर "भारतीय सशस्त्र दलांनी 7 मे 2025 रोजी ऑपरेशन सिंदूर सुरू केले. संरक्षण मंत्रालयाच्या प्रारंभिक निवेदनानुसार पाकिस्तान आणि पाकिस्तानच्या ताब्यातील काश्मीरमधील नऊ ठिकाणांना लक्ष्य करण्यात आले. भारताने प्रारंभी पाकिस्तानी लष्करी आस्थापनांना लक्ष्य केले नसल्याचे स्पष्ट केले होते."[1]

या कारवाईचे पूर्वीच्या भारतीय धोरणाशी सातत्य आणि त्यातील नवीन बाबी स्वतंत्रपणे ओळखणे आवश्यक आहे. 2016 मध्ये प्रत्यक्ष नियंत्रणरेषेपलीकडील कारवाई आणि 2019 मध्ये हवाई शक्तीचा वापर करण्यात आला होता. "मे 2025 मध्ये मात्र कारवाईची भौगोलिक व्याप्ती वाढली आणि त्यानंतर दोन्ही देशांमध्ये अनेक दिवस लष्करी संघर्ष झाला. त्यामुळे भारताच्या दहशतवादविरोधी प्रत्युत्तराच्या संभाव्य व्याप्तीबाबत नवे प्रश्न निर्माण झाले."[2]

2. दहशतवादविरोधी धोरणातील परिवर्तन आणि नव्या सामरिक भूमिकेची मांडणी: ऑपरेशन सिंदूरनंतर भारताच्या धोरणात्मक भूमिकेतील सर्वाधिक स्पष्ट बदल 12 मे 2025 रोजीच्या पंतप्रधानांच्या राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या भाषणातून समोर आला. या भाषणात "दहशतवादी हल्ल्यांना भारताने स्वतःच्या अटींनुसार प्रत्युत्तर देणे, अण्वस्त्रांच्या धमक्यांमुळे दहशतवादविरोधी कारवाईवर मर्यादा येऊ न देणे आणि दहशतवादी संघटना व त्यांना आश्रय देणाऱ्या घटकांमध्ये फरक न करणे, अशी तीन धोरणात्मक तत्त्वे मांडण्यात आली."[3] या घोषणेमुळे प्रतिबंधात्मक सुरक्षेबरोबरच प्रत्यक्ष प्रत्युत्तर देण्याच्या क्षमतेवर अधिक भर देण्याची राजकीय भूमिका स्पष्ट झाली. यामध्ये दहशतवादी हल्ल्याचे नियोजन, त्याला मिळणारा पाठिंबा आणि त्यानंतरचा संभाव्य धोका यांचा व्यापक सुरक्षासंदर्भात विचार करण्याचा दृष्टिकोन दिसतो. याच संदर्भात आंतरराष्ट्रीय सामरिक अभ्यास संस्थेच्या जून 2025 मधील विश्लेषणानुसार, "ऑपरेशन सिंदूरनंतर भारताच्या पाकिस्तानविषयक भूमिकेत लष्करी कारवाईबरोबर राजनैतिक आणि आर्थिक दबावाच्या उपाययोजनांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. संवादाच्या व्याप्तीवर निर्बंध आणि दहशतवादाच्या प्रश्नाला प्राधान्य ही या भूमिकेची वैशिष्ट्ये होती."[4]

मात्र धोरणात्मक घोषणा आणि प्रत्यक्षात अंमलात आलेले औपचारिक धोरण यांमध्ये फरक करणे आवश्यक आहे. ऑपरेशन सिंदूरनंतर जाहीर झालेली तत्त्वे ही भारताच्या बदलत्या धोरणात्मक भूमिकेचा पुरावा आहेत, परंतु सर्व भविष्यातील परिस्थितींमध्ये समान स्वरूपाचे प्रत्युत्तर दिले जाईल, असा निष्कर्ष त्यावरून काढता येत नाही.

3. मर्यादित लष्करी प्रत्युत्तर, सामरिक प्रतिरोध आणि संघर्षनियंत्रण: सामरिक प्रतिरोध म्हणजे संभाव्य विरोधकाला विशिष्ट कृती करण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी त्या कृतीची किंमत वाढविण्याची किंवा अपेक्षित लाभ कमी करण्याची क्षमता होय. ऑपरेशन सिंदूरच्या संदर्भात दहशतवादी हल्ल्यांना प्रत्यक्ष प्रत्युत्तर देण्याची भारताची क्षमता प्रदर्शित करणे हे अधिकृत उद्दिष्ट होते. तथापि, 7 ते 10 मे 2025 दरम्यान झालेल्या संघर्षाचे स्वरूप पाहता, मर्यादित कारवाईचे मोठ्या संघर्षात रूपांतर होण्याची शक्यता अधोरेखित झाली.

स्टिमसन सेंटरच्या अभ्यासानुसार या संघर्षात "पूर्वीच्या भारत-पाकिस्तान संकटांच्या तुलनेत कारवाईची भौगोलिक व्याप्ती, वापरलेल्या लष्करी साधनांचे स्वरूप आणि संघर्षाची तीव्रता वाढली. दोन्ही देशांनी आपल्या कारवायांविषयी केलेले दावे आणि सार्वजनिक माहितीमधील विसंगती यांमुळे स्वतंत्र परिणाममापनाला मर्यादा निर्माण झाल्या."[5] यातून प्रतिरोध आणि संघर्षनियंत्रण यांच्यातील गुंतागुंतीचा संबंध स्पष्ट होतो.

प्रत्युत्तराची क्षमता दहशतवादी संघटना किंवा त्यांना कथित पाठिंबा देणाऱ्या घटकांच्या निर्णयांवर प्रभाव टाकू शकते. परंतु अशी कारवाई स्वतःच नवीन लष्करी प्रत्युत्तराला कारणीभूत ठरू शकते. "स्टिमसन सेंटरने या संकटाच्या विश्लेषणासाठी प्रतिरोध, संघर्षविस्तार, अण्वस्त्रांच्या पार्श्वभूमीवरील अस्थिरता आणि संकटव्यवस्थापन या संकल्पनांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे."[6] म्हणूनच ऑपरेशन सिंदूरमुळे दहशतवादावर दीर्घकालीन प्रतिबंध निर्माण झाला आहे का, याचे मूल्यांकन केवळ एका लष्करी कारवाईच्या आधारे करता येणार नाही.

4. आधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञान आणि बहुआयामी लष्करी समन्वय: ऑपरेशन सिंदूरमुळे आधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञान आणि विविध लष्करी दलांमधील समन्वयाचे महत्त्व विशेषत्वाने समोर आले. या संघर्षामध्ये हवाई संरक्षण, मानवरहित यंत्रणांना प्रत्युत्तर देणारी साधने, इलेक्ट्रॉनिक युद्धव्यवस्था आणि माहितीच्या आधारे निर्णय घेणाऱ्या प्रणालींची भूमिका महत्त्वाची होती.

भारत सरकारने 14 मे 2025 रोजी प्रकाशित केलेल्या अधिकृत माहितीनुसार, "कारवाईदरम्यान स्वदेशी आकाश हवाई संरक्षण प्रणालीबरोबरच इतर आधुनिक व पारंपरिक संरक्षण प्रणालींचा वापर करण्यात आला. विविध संरक्षण यंत्रणांच्या एकात्मिक कार्यपद्धतीवरही भर देण्यात आला. हे वर्णन सरकारच्या अधिकृत मूल्यमापनावर आधारित आहे."[7] "18 मे 2025 रोजीच्या सरकारी प्रसिद्धिपत्रकात स्थलसेना, हवाई दल आणि नौदल यांच्यातील समन्वय, बहुस्रोत गुप्तचर माहिती आणि एकात्मिक नियंत्रण प्रणाली यांच्या भूमिकेची चर्चा करण्यात आली."[8] या घटनांमुळे आधुनिक दहशतवादविरोधी धोरणात केवळ प्रत्यक्ष कारवाईपेक्षा माहिती संकलन, विविध संरक्षण व्यवस्थांमधील समन्वय आणि नागरी पायाभूत सुविधांचे संरक्षण यांचे महत्त्व स्पष्ट होते. मात्र एखाद्या संघर्षातील तंत्रज्ञानाचा वापर यशस्वी झाल्याचा दावा आणि त्या तंत्रज्ञानाची सर्व परिस्थितींतील परिणामकारकता या दोन स्वतंत्र बाबी आहेत.

5. राजनैतिक उपाययोजना आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरील परिणाम: ऑपरेशन सिंदूरचे परिणाम लष्करी क्षेत्रापुरते मर्यादित राहिले नाहीत. भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणात आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, राजनैतिक संवाद आणि आर्थिक स्वरूपाच्या उपाययोजनांची भूमिकाही महत्त्वाची ठरली. 9 मे 2025 "रोजीच्या परराष्ट्र मंत्रालयाच्या पत्रकार परिषदेत भारताच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी अमेरिकेसह विविध देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांशी केलेल्या संवादाची माहिती देण्यात आली. त्याच परिषदेत सिंधू जल करार स्थगित ठेवण्याच्या भारताच्या भूमिकेचा पुनरुच्चार करण्यात आला."[9]

या उपाययोजनांमधून दहशतवादविरोधी धोरणाचा विस्तार संरक्षण क्षेत्रापासून व्यापक परराष्ट्र धोरणापर्यंत झाल्याचे दिसते. तथापि, जलसंपत्तीशी संबंधित करारांबाबतच्या निर्णयांचे आंतरराष्ट्रीय कायदा, प्रादेशिक संबंध आणि संबंधित लोकसंख्येवरील परिणाम या स्वतंत्र प्रश्नांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. संयुक्त राष्ट्रांचे सरचिटणीस अँटोनियो गुटेरेस यांनी "5 मे 2025 रोजी पहलगाम हल्ल्याचा निषेध करताना जबाबदार घटकांना कायदेशीर मार्गाने उत्तरदायी धरण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली. त्याचवेळी दोन्ही देशांना संयम बाळगण्याचे आणि लष्करी संघर्ष टाळण्याचे आवाहन केले."[10] यातून दोन भिन्न परंतु परस्परसंबंधित आंतरराष्ट्रीय उद्दिष्टे स्पष्ट होतात. एकीकडे दहशतवादाविरुद्ध कारवाई आणि उत्तरदायित्वाचा प्रश्न आहे, तर दुसरीकडे दोन अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांमधील संघर्ष रोखण्याची आवश्यकता आहे. भारताच्या बदलत्या धोरणाचे मूल्यांकन करताना या दोन्ही संदर्भांचा विचार महत्त्वाचा ठरतो.

6. अण्वस्त्रांच्या पार्श्वभूमीवरील सामरिक स्थैर्य आणि प्रादेशिक सुरक्षेची आव्हाने: भारत आणि पाकिस्तान हे दोन्ही अण्वस्त्रधारी देश असल्यामुळे त्यांच्यातील मर्यादित लष्करी संघर्षाचे परिणाम व्यापक प्रादेशिक सुरक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. ऑपरेशन सिंदूरनंतर उद्भवलेल्या संघर्षात पारंपरिक लष्करी कारवाई आणि अण्वस्त्रांमुळे निर्माण होणारा संभाव्य धोका यांमधील संबंध नव्याने चर्चेत आला. कार्नेगी एंडाउमेंटने फेब्रुवारी 2026 मध्ये प्रकाशित केलेल्या अभ्यासानुसार, "मे 2025 मधील संघर्षाची तीव्रता आणि भौगोलिक व्याप्ती वाढली असली, तरी दोन्ही देशांकडून उघड अण्वस्त्रविषयक धमक्यांचे प्रमाण पूर्वीच्या काही संकटांच्या तुलनेत मर्यादित राहिले."[11] या परिस्थितीवरून अण्वस्त्रांच्या पार्श्वभूमीवर पारंपरिक लष्करी कारवाईसाठी काही अवकाश उपलब्ध असल्याचे दिसते. तथापि, अशी कारवाई प्रत्येक वेळी नियंत्रित स्वरूपातच राहील, असे गृहीत धरणे योग्य ठरणार नाही. चुकीची माहिती, विरोधकाच्या उद्दिष्टांविषयी गैरसमज आणि अनपेक्षित लष्करी प्रतिक्रिया यांमुळे संघर्षविस्तार होऊ शकतो.

"10 मे 2025 रोजी दोन्ही देशांमधील लष्करी कारवाई थांबविण्याच्या निर्णयाचे संयुक्त राष्ट्रांनी स्वागत केले होते. त्याचवेळी दीर्घकालीन शांतता आणि प्रादेशिक स्थैर्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याची अपेक्षा व्यक्त केली होती."[12] यावरून दहशतवादविरोधी प्रत्युत्तराची क्षमता आणि संघर्ष रोखण्यासाठी आवश्यक असलेली राजनैतिक यंत्रणा या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दोन परस्परपूरक बाबी असल्याचे स्पष्ट होते.

7. ऑपरेशन सिंदूरनंतरच्या धोरणाची परिणामकारकता आणि दीर्घकालीन मर्यादा: ऑपरेशन सिंदूरनंतर भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणात घोषित झालेल्या परिवर्तनाची परिणामकारकता मोजण्यासाठी तात्कालिक लष्करी परिणाम आणि दीर्घकालीन दहशतवादप्रतिबंध यांमध्ये भेद करणे आवश्यक आहे. ऑक्टोबर 2025 मध्ये प्रकाशित झालेल्या कार्नेगी इंडियाच्या अभ्यासात ऑपरेशन सिंदूरच्या अनुभवाच्या आधारे "गुप्तचर माहिती, टेहळणी क्षमता, विविध लष्करी प्रणालींमधील समन्वय आणि संरक्षण खरेदी प्रक्रियेतील विलंब या प्रश्नांचा आढावा घेण्यात आला. भविष्यातील सुरक्षेच्या दृष्टीने उपलब्ध क्षमतांबरोबरच संस्थात्मक मर्यादांचाही विचार करण्याची आवश्यकता या अभ्यासातून समोर येते."[13]

भारताच्या संरक्षण मंत्रालयाच्या 2025 च्या वार्षिक आढाव्यात "ऑपरेशन सिंदूरला दहशतवादविरोधी धोरणातील परिवर्तन आणि संरक्षण क्षेत्रातील स्वावलंबनाशी जोडण्यात आले आहे. यामध्ये विविध संरक्षण दलांचा समन्वय, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि स्वदेशी उत्पादनाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे."[14] मे 2026 मध्ये संरक्षणमंत्री राजनाथ सिंह

International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

यांनीही “ऑपरेशन सिंदूरच्या अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर कृत्रिम बुद्धिमत्ता, स्वायत्त प्रणाली, माहिती विश्लेषण आणि सुरक्षित संप्रेषण व्यवस्था अधिक विकसित करण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिला.”[15]

माात्र दहशतवादी संघटनांचे पूर्ण उच्चाटन, भविष्यातील हल्ल्यांचे प्रतिबंधन किंवा पाकिस्तानच्या दीर्घकालीन धोरणात बदल घडवून आणणे यांसारख्या उद्दिष्टांची पूर्तता झाल्याचे निश्चित करण्यासाठी अधिक दीर्घकालीन पुरावे आवश्यक आहेत. त्याचप्रमाणे लष्करी कारवाईची परिणामकारकता आणि त्यामुळे निर्माण होणारे राजनैतिक, आर्थिक व मानवी परिणाम यांचे स्वतंत्र मूल्यमापन आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष: ऑपरेशन सिंदूरनंतर भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणात प्रत्यक्ष लष्करी प्रत्युत्तर, प्रतिबंधात्मक सुरक्षा आणि व्यापक सामरिक दबाव यांना अधिक स्पष्ट राजकीय अधिष्ठान प्राप्त झाल्याचे उपलब्ध पुराव्यांवरून दिसते. तथापि, या परिवर्तनाचा विचार पूर्णपणे नवीन धोरण म्हणून करण्याऐवजी पूर्वीच्या भारतीय दहशतवादविरोधी धोरणाच्या विकसित स्वरूपात करणे अधिक उपयुक्त ठरते. प्रस्तुत अभ्यासातून तीन महत्त्वाची निरीक्षणे समोर येतात. पहिले म्हणजे, दहशतवादी हल्ल्यांना दिल्या जाणाऱ्या प्रत्युत्तराच्या संभाव्य व्याप्तीविषयी भारत सरकारची भूमिका अधिक स्पष्ट झाली आहे. दुसरे म्हणजे, आधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञान, गुप्तचर माहिती आणि संरक्षण दलांमधील समन्वय यांना वाढते महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तिसरे म्हणजे, दहशतवादविरोधी कारवाईचे परिणाम लष्करी क्षेत्रापुरते मर्यादित नसून राजनैतिक संबंध आणि दक्षिण आशियातील सामरिक स्थैर्याशी संबंधित आहेत.

मे 2025 मधील संघर्षाने मर्यादित लष्करी प्रत्युत्तरासोबत संघर्षविस्ताराचा धोकाही अधोरेखित केला. अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांमधील संघर्षाच्या परिस्थितीत विरोधकाच्या उद्दिष्टांचे अचूक आकलन, विश्वासार्ह माहिती आणि प्रभावी संकटव्यवस्थापन महत्त्वाचे ठरते. ऑपरेशन सिंदूरच्या दीर्घकालीन परिणामकारकतेबाबत अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी भविष्यातील दहशतवादी घटनांचे स्वरूप, भारत-पाकिस्तान संबंधांमधील बदल आणि संबंधित धोरणांच्या अंमलबजावणीचे सातत्य यांचा अभ्यास आवश्यक आहे. त्यामुळे भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणातील परिवर्तन हा केवळ लष्करी सामर्थ्याचा विषय नसून राष्ट्रीय सुरक्षा, राजनैतिक व्यवस्थापन, तंत्रज्ञानविकास आणि प्रादेशिक स्थैर्य यांच्यातील परस्परसंबंधांचा व्यापक अभ्यासविषय असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भसूची:

1. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, संरक्षणशास्त्र, इयत्ता बारावी, पुणे, 2020, भारताची सुरक्षा : संकल्पनात्मक चौकट, पृ. क्र. 1.
2. तत्रैव, भारताचे शेजारी : पाकिस्तान आणि चीन, पृ. क्र. 15.
3. तत्रैव, भारत आणि आशिया, पृ. क्र. 25.
4. तत्रैव, भारताची आण्विक, अवकाश आणि सागरी धोरणे, पृ. क्र. 40.
5. तत्रैव, अंतर्गत सुरक्षा, पृ. क्र. 51.
6. तत्रैव, भारताचे स्वातंत्र्योत्तर सशस्त्र संघर्ष, पृ. क्र.66.

7. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, संरक्षणशास्त्र, इयत्ता दहावी, पुणे, राष्ट्रीय सुरक्षा संकल्पनेचे बदलते स्वरूप, पृ. क्र. 1.
8. तत्रैव, अंतर्गत सुरक्षा, पृ. क्र.6.
9. तत्रैव, आपत्ती व्यवस्थापनातील लष्कराचे कार्य, पृ. क्र.24.
10. तत्रैव, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि राष्ट्रीय सुरक्षा, पृ. क्र.30.
11. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, संरक्षणशास्त्र, इयत्ता नववी, पुणे, 2017, राष्ट्रीय सुरक्षा, पृ. क्र.1.
12. तत्रैव, राष्ट्रीय सुरक्षा आव्हाने : बाह्य, पृ. क्र.7.
13. तत्रैव, भारतीय संरक्षण व्यवस्था, पृ. क्र.13.
14. तत्रैव, भारतीय नौसेना, पृ. क्र.26.
15. तत्रैव, संरक्षणाच्या दुय्यम संघटना, पृ. क्र.42.